

Metodologiske aspekter ved studiet af brugeradfærd

En diskussion af adfærdsforskning contra praksisforskning

Af Jens Gudiksen

Abstract

Artiklen tager udgangspunkt i en stigende interesse i forskning i brugeradfærd i samtiden, og ser en begrundelse for denne udvikling i, at denne forskningstype passer ind i den måde forskning generelt udvikles og begrundes på i en nyliberal forskningspolitisk kontekst.

Adfærdsforskningen karakteriseres i artiklen ud fra sit videnskabsteoretiske grundlag som en beskrivende og forklarende forskningstype der, i udforskningen af de sociale fænomener og begivenheder den udforsker, kommer i et modsætningsforhold til sin forskningsgenstands grundlæggende dialektiske karakter.

Som et modspil til adfærdsforskningen redegøres der i artiklen for praksisforskning som en forskningstype, der i sit videnskabsteoretiske grundlag og sin forskningspraksis søger at indregne sociale fænomeners komplekse dialektiske karakter.

Artiklen diskuterer forskelle mellem adfærdsforskning og praksisforskning i forhold til deres forskellige metateoretiske udgangspunkter samt i forhold til de forskellige former for viden de frembringer.

Jens Gudiksen er lektor ved Danmarks Biblioteksskole, jg@db.dk

Indledning

Brugeradfærdsbegrebets særlige betydning i nyere tid kan overordnet begrundes indenfor rammen af nye ledelsesformer og styringsteknologier, der i stigende grad er blevet dominerende de sidste tre årtier. Et system af instrumentelle og funktionalistiske metoder, der er indgået i et større politisk og ideologisk opgør med velfærdsstaten, inspireret og legitimeret af tanker og liberalistiske teoridannelser som Hayeks (1979). Grundstemningen heri er en opfattelse af menneskets grundvilkår som et isoleret individ i en evig jagt på rationel nyttemaksimering.

Rationalitet og effektivitet indsættes som ideal og erstatter et forvaltningsetisk grundlag som regulerende ide. Herved erstattes samtidigt *borgeren af brugeren*. Brugerbegrebets indtog er således ikke en vilkårlig ændring i sprogbrug, men en logisk følge af økonomiske rationelle og effektivitetsfremmende forståelser og tænkning vedrørende staten og dens beboere.

Den betydning denne udvikling tilskriver brugerbegrebet korresponderer fint med substansen og en samtidig fokusering på adfærdsbegrebet, dvs. det er heller ikke vilkårligt, at der kan spores en stigende fokusering på *adfærd* frem for fx *handlinger*. Adfærdsbegrebet har sin egen historie domineret af betydninger, der korresponderer med ovennævnte instrumentelle og funktionelle brugerbegreb.

Jeg vil således i artiklen anvende begrebet brugeradfærd på den måde, at brugere her ses som forbru-

gere af professionelle ydelser og brugernes adfærd som registrerbare udtryk for dette. Der er umiddelbart nogle begrænsninger ved denne opfattelse af brugeradfærd. At betragte brugeren som forbruger, indebærer alene at rette opmærksomheden mod den professionelle ydelses betydning for brugeren. Dermed bliver det, der sker med brugeren, belyst som om det alene skulle være betinget af den professionelle indsats, hvilket vil være en forenkling og i virkeligheden en meget professionscentreret opfattelse, der kun alt for godt kan forbindes med at hævde professionelle standsinteresser.

Artiklen vil ikke fordybe sig i denne problematik, men foretage en videnskabsteoretisk diskussion af adfærdsforskning generelt, i og med at studier i brugeradfærd, i den måde begrebet adfærd her bestemmes på, deler fælles videnskabsteoretisk gods med adfærdsforskningen generelt.

Adfærdsbegrebet er dog vanskeligt at afgrænse og bestemme helt entydigt og det anvendes således heller ikke på en entydig måde i hverdagslivet eller i forskningssammenhænge. Historisk betragtet er begrebet videnskabeligt i særlig grad knyttet til adfærdpsykologien (behaviorismen), hvor flere forskellige teoridannelser i tidens løb er kommet til udtryk, dog alle med en fælles kerne i forståelsen af begrebet.

I sine oprindelige former anså adfærdpsykologien kun den åbenlyse adfærd, som kan observeres, registreres og måles som det, det videnskabeligt er muligt og relevant at forholde sig til. I nybehaviorismen, der ligger til grund for det meste af den nyere adfærdsforskning og således også den aktuelle forskning i brugeradfærd, kan adfærdsbegrebet også rumme ikke-synlige processer, hvis kvaliteter man så slutter sig til på baggrund af den åbenbare adfærd. Det kan dreje sig om kognitive og motivationelle processer og i det hele taget mentale processer uden at disse nødvendigvis har direkte forbindelser til ydre handlinger.

Der er, på trods af forskellighederne i de teoretiske fokuseringer og præferencer i adfærdsforskningen, et fælles videnskabsteoretisk udgangspunkt, der indebærer at 'adfærd' generelt stadig belyses ved hjælp af især beskrivende og forklarende forskningstyper dvs. med rationaler i og fra naturvidenskabelige metodologier.

Det er artiklens formål, at diskutere dette metodologiske udgangspunkts måde at belyse *brugeradfærd* på, og at karakterisere og diskutere den viden forskningen herved frembringer. Der er flere problemstillinger knyttet hertil, men artiklen vil forsøge at begrænse sig til at belyse to overordnede forhold.

Det ene forhold vedrører spørgsmålet om forskningens videnskabsteoretiske udgangspunkt og dens metodologiske fremgangsmåder reducerer sin forskningsgenstand i et omfang og på en måde, der kan kompromittere forskningens værdi. Denne problemstilling benævnes efterfølgende som *reduktionisme-problemet*.

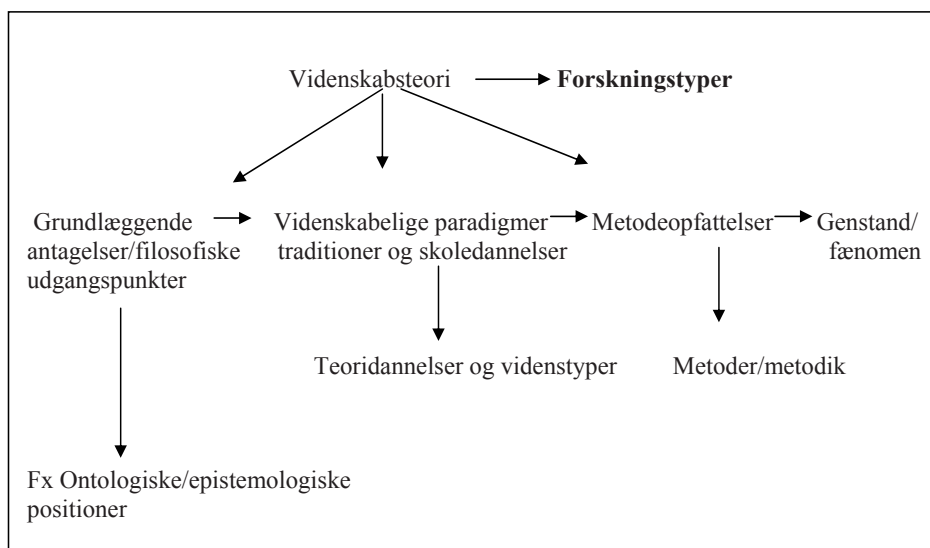
Det andet forhold vedrører den *vidensform* adfærdsforskningen som forskningstype skaber. Et centralt kvalitetskriterium i beskrivende og forklarende forskningsdesigns er, ud over krav til validitet og reliabilitet, kravet om generaliserbarhed og artiklen vil i denne forbindelse diskutere hvordan generaliseringer foretages i adfærdsforskningen. Der vil blive argumenteret for, at det er heri, at kernen i den vidensform denne forskningstype skaber kommer til syne. Det er samtidigt i måden generaliseringer etableres på i adfærdsforskningen, at denne forskningstypes egen måde at opfatte forholdet mellem det *almene* og det *særlige* og det *abstrakte* og det *konkrete* kommer til syne. Adfærdsforskningens videnskabsteoretiske grundlag vil i artiklen blive sat op mod praksisforskning som en forskningstype, der bygger på et grundlæggende andet teoretisk og metodologisk fundament, ligesom denne producerer en anden type viden.

Adfærdsforskning

Reduktionisme-problemet i adfærdsforskning

Som nævnt er adfærdsforskningen en forskningstype, der bredt formuleret bygger på et naturvidenskabeligt videnskabsteoretisk fundament.

Med *videnskabsteoretisk fundament* menes her forholdet mellem metodeopfattelser, teoridannelser samt metateoretiske antagelser i relation til en given undersøgelsesgenstand eller begivenhed som søges udforsket. Forskellige metodiske, teoretiske og metateoretiske relationer og konstellationer udtrykker sig således i forskellige videnskabsteoretiske positioner og kommer forskningspraktisk til udtryk i forskellige forskningstyper, som illustreret i figur 1.



Figur 1. Videnskabsteori og forskningstyper

Den måde adfærdsforskningen forholder sig til sin forskningsgenstand på afspejles og afspejles således i den måde *adfærd* forstås, begrebsliggøres og undersøges på eller sagt på en anden måde: i dens metateoretiske, teoretiske og metodologiske forudsætninger.

Adfærdsforskningens genopblomstring reaktualiserer således på mange måder hele positivisme kritikken og reduktionisme diskussionen som fyldte meget i socialvidenskabernes for fyrre – halvtreds år siden.

Reduktionismeproblematikken er i forhold til adfærdsforskningen således dybest set en diskussion om, hvorvidt og i hvilket omfang denne forskningstypes videnskabsteoretiske grundlag sætter forskningen i stand til at forholde sig meningsfyldt til sin forskningsgenstand. Dvs. jeg bygger her på en præmis for forskningens relevans og kvalitet at den skal

være stringent, dvs der skal være konsistens mellem forskningens metateoretiske, teoretiske og metodologiske udgangspunkter og forskningsgenstandens karakter og væsen. Der er sådan set ikke principielt problemer forbundet med at udforske forskellige fænomener med forskellige forskningsmetoder, men det vil være problematisk at lægge forskningstyper ned over genstandsfelter, der i deres væsen ikke lader sig udforske med det valgte videnskabelige og metodologiske udgangspunkt.

Da adfærdsforskningens undersøgelsesfelt er *sociale* fænomener, er udgangspunktet således, at i det omfang dens metodologiske, teoretiske og metateoretiske udgangspunkter ikke er i stand til at forholde sig til sociale fænomens væsen, kan der sættes spørgsmålstegn ved det meningsfyldte i en sådan forskning.

Fokus	Kvalitetskriterier	Forholdet mellem forsker og udforsket	Anvendelsesorientering	Typisk design	Dominerende perspektiv
Hvordan fordeler x sig på y. Hvilke x kan være årsag til y eller hvilke y er resultat af x	Gyldighed, Pålidelighed, Generaliserbarhed	Præget af afstand, værdineutralitet, ydre-forhold	Ligger uden for forskningens metodik - instrumentel	Dataindsamling/statistisk bearbejdning m.h.p. identificering af korrelationer og invarianter	Forskerens

Tabel 1. Karakteristiske træk ved en beskrivende og forklarende forskningstype (Launsø & Rieper, 1995)

Adfærdsforskning er som nævnt en beskrivende og forklarende forskningstype. De centrale kendetegn ved en sådan forskningstype kan kort skitseres som i Tabel 1.

Problemet med et forskningsdesign der baseres sig på et grundlag som skitseret i tabellen er, at det metateoretisk netop vil have et problematisk forhold til sociale processers væsen, hvilket skal uddybes i det følgende.

Generelt reducerer en sådan forskningstype sin forståelse af sociale processer til at være årsag – virknings lignende relationer.

Fra forskning til faktura

Forskningsforståelsen har, i og med at den også er meget anvendelsesorienteret, *forudsigelse og kontrol* som hovedkriterier for frugtbar viden. Habermas (1971) afdækkede og formulerede denne forskningstypes erkendelsesledende interesse som *teknisk*, en karakteristik Habermas tillagde naturvidenskabelige forskningstyper generelt. Max Scheler (1926) formulerede det mange årtier tidligere på den måde, at ved at gøre forudsigelse og kontrol til hovedkriterier for frugtbar viden, har man gjort viden identisk med det, han kaldte herredømme-kundskab.

Der er således en særlig logik bag adfærdsforskningens voksende udbredelse i samtiden som relaterer sig til den aktuelt meget dominerende New Public Management ideologi. De metodologiske kendetegn ved forskningen i adfærd svinger godt med sloganet 'fra forskning til faktura', hvormed en ny diskurs om forskning blev introduceret, der på en meget grundlæggende måde vil ændre forskningsbegrebet.

Forskningens produkt er blevet en vare, der skal sælges, og forskningen har skiftet status fra skabelse af ny viden til produktudvikling - en udvikling Lyotard (1982) for snart tre årtier siden pegede på var i gang, og som i hans optik også var tæt forbundet med udviklingen af nye teknologiske formidlingsformer, der ud over at bidrage til udviklingen af videns varekarakter også indebærer, at viden adskilles fra det, det er viden om.

Fakturataenkningen har konsekvenser på flere niveauer. Den fremmer forskningstyper der umiddelbart synes at kunne legitimere sig i løfter om performativitet, dvs. især forskningstyper baseret på tekni-

ske og instrumentelle rationaler. Dette legitimerer prioriteringen af særlige forskningsområder, ligesom den fremmer en opblomstring af tekniske og instrumentelle forskningsrationaler og metodologier - også i humanistiske og samfundsvidenskabelige forskningsfelter.

Når originalitet og sandhedssøgen derudover erstattes af kvantitetskrav til produktion og publicering, er det ikke underligt, hvis et felt som fx survey orienterede metodologier i adfærdsforskning griber om sig.

Den centrale pointe i artiklens kritik af adfærdsforskningen er, at socialvidenskaberne rejser egne filosofiske problemer som adfærdsforskningen generelt ikke har blik for, problemer af en væsentlig anderledes karakter end dem vi finder i naturvidenskabens filosofi.

En beskrivende og forklarende metodologisk fremgangsmåde kommer således på et metateoretiske niveau til at stå i et modsætningsforhold til de fænomener den ønsker at undersøge. Dette grunder sig i, at sociale processer og fænomener grundlæggende er dialektiske af natur, dvs. de er i deres væsen flertydige.

En beskrivende forskningstype kan ikke med sit videnskabsteoretiske udgangspunkt forholde sig metodologisk til dialektiske flertydige fænomener uden samtidigt at gøre dem entydige. Den har det i sin egen selvforståelse ydermere som et ideal at gøre flertydige forhold 'videnskabeligt' entydige.

Subjekt og objekt i adfærdsforskning

Det dialektiske og flertydige gælder i forholdet mellem forskeren og dennes forskningsgenstand, og man er derfor ikke her i stand til med sit udgangspunkt at forholde sig til det, Hans Skjervheim benævnte 'det glemte tema' i videnskabeligt arbejde nemlig intersubjektiviteten (Skjervheim, 1974, s.44). Han pegede i denne forbindelse blandt andet på spørgsmålet om, hvordan fælles forståelseshorisonter mellem mennesker bliver til, og på hvilken måde dette aspekt indgår i forskningsprocessen.

I en beskrivende og forklarende forskningstype bygger man på intersubjektivitet på en selvfølgelig måde, dvs. man er fx i stand til at operere med tilsyneladende intersubjektive gyldige observationer, men

det intersubjektive bliver her blot forudsat som et vilkår for konstitutionen af objektiv viden.

Intersubjektiviteten mellem forskere forudsættes således ubegrundet, og man har i forskningen, i Skjervheims optik, glemt det intersubjektive aspekt i relationen mellem forskeren og dem der er genstand for forskningen.

Det var bl.a. på denne baggrund, at Skjervheim mente, at det overhovedet var blevet muligt at konstituere en videnskab om mennesker analog med naturvidenskaben, dvs. en videnskab om *mennesket som et objekt i verden*, hvilket som sagt indebærer at det flertydige herved reduceres til noget tilsyneladende entydigt.

Det er logisk, at når en naturvidenskabelig analog videnskabs- og forskningsforståelse lægges ned over socialvidenskabelige genstandsområder vil disse nødvendigvis blive objektgjorte. Forskningen vil således også afgrænse sig og centrere sig om fænomener og begreber der lader sig objektivere. Derfor bliver det 'naturligt' i en sådan forskningstype at arbejde med et begreb om adfærd frem for fx et handlingsbegreb eller et praksisbegreb.

Men herved overser man det afgørende almene og centrale tvetydige aspekt ved menneskelige relationer: at den anden er der både som objekt for mig og som et subjekt sammen med mig. Dette grundvilkår ophæves ikke af, at relationerne placeres i en kontekst af forskning.

Et væsentligt kvalitativt krav til en beskrivende og forklarende forskningstype er generaliserbarhed. I forbindelsen mellem generalisering og objektivitet fremkommer, i overensstemmelse med kontrolmotivet nævnt tidligere, ønsket om at kunne *forudsige* fremtidige hændelser og adfærd. Et fuldstændigt objektivt forhold er således principielt et fuldstændigt forudsigeligt forhold.

Også adfærdsforskere har erfaringsmæssigt måttet sande, at sociale fænomener og adfærd i sådanne sammenhænge faktisk ikke lader sig indfange som regelmæssige årsags – virknings lignende fænomener.

Det er således karakteristisk for store dele af adfærdsforskningen, at man i stedet betragter objektiv-

tet som noget et fænomen kan have i større eller mindre grad, bestemt ud fra med hvilken sandsynlighed man er i stand til at forudsige fænomenerens optræden.

Der sker en forskydning i fokus fra fænomenerne som forudsigelige årsags – virknings forhold til et fokus på fænomenerne som *statistiske* forhold.

Dette kunne umiddelbart ligne en slags imødekomme af den sociale adfærds flertydige karakter, men grundlæggende er det videnskabsteoretiske rationale ikke ændret, dvs. metateoretisk er fundamentet det samme som det, vi møder i en streng årsags – virknings tænkning, hvilket gerne skulle komme til syne i den efterfølgende diskussion af forskellen på statistiske og dialektiske forhold.

Et statistisk forhold er et sandsynlighedsforhold og antyder muligheden for, at en eller flere givne hændelser vil indtræffe, og vurderer egentlig muligheden for at noget, der allerede er sket, vil ske igen, dvs. et statistisk forhold er bagudskuende og fremstiller fremtiden som en mulig gentagelse af fortiden, og ikke som en *omformning* af fortiden. Den statistiske metode er således analytisk på samme måde som den strengt kausale; den identificerer situationer og forudsiger muligheden for at det identiske vil indtræffe. Den er ikke i stand til at begribe *forandring*.

Set som dialektiske forhold giver det ikke mening at afgrænse sociale fænomener til fortid, nutid og fremtid som selvstændige situationer, der står i udvendige forhold til hinanden. Den sociale situation ses her som én, dvs. fortiden og fremtiden tydes og omtydes ved hinanden. Dag Østerberg, som har inspireret disse overvejelser, udtrykker det således (Østerberg, 1971, s 59):

”Mens analytikken vil finde de mer eller mindre afhængige eller tilfældige forholdene mellem gennemsnitlige situationer i fortid og nutid, er den sociale situation på samme tid – og ikke andet enn – et forhold til fortiden og til fremtiden, og dette forholdet er dialektisk, fortid og fremtid tydes og omtydes ved hverandre.

Vil analytikken vite hvordan og hvorfor noe skjer, er dialektikken et ustandseligt og endeløst forsøk på å få vite hva som skjer. Jeg kan ikke spørre hva årsagen til min handling var, men: Hva var min handling? Og svaret ligger ikke i fortiden, men hos

meg som spør, fordi jeg kommer til å gi det ved mine fremtidige handlinger, som selv er dialektisk flertydige, fordi de skal tydes i lys av en aldri hvilende fremtid.”

Ifølge Østerberg er det statistiske forhold således ikke et dialektisk flertydigt, men nærmest et analytisk utydeligt forhold (Ibid. s. 58). Det dialektiske særkende ved sociale fænomener kan således ikke fastholdes med adfærdsbegrebet.

Det dialektiske grundlag stiller krav om helt andre forskningstyper, og i det følgende vil jeg redegøre for praksisforskning som en forskningsforståelse og -praksis, der i sit videnskabsteoretiske grundlag og sin selvforståelse forsøger at undgå den reduktionisme, der karakteriserer adfærdsforskningen, dvs. den har sin begrundelse i en forståelse af den iboende dialektik, der er et grundtræk ved sociale processer og sociale fænomener i det hele taget.

Praksisforskning

Praksisforskning kan metodisk placeres som en særlig variant af aktionsforskning, fordi den på linje med de fleste udgaver af denne har en målsætning om, at inddrage dem der udforskes eller på anden måde deltager i forskningsprocessen som *medforskere* og derigennem bidrage til udviklingen af praksis.

På samme måde som aktionsforskning er et temmelig flertydigt begreb (Gudiksen, 2004) er betegnelsen praksisforskning heller ikke i sig selv et særligt præcist begreb. Når begrebet bruges i det følgende, er det således praksisforskning forstået i en kritisk psykologisk videnskabelig tradition, en strømning som i tysk og skandinavisk psykologi siden først i 1980'erne har brugt begrebet praksisforskning som metodeterm (Dreier, 1985; Markard, Holzkamp og Dreier, 2004).

Praksisforskning i denne betydning, ser praksis som *'det gensidige modsætningsforhold mellem to aspekter: på den ene side dens diskurser – og på den anden side handlesammenhænge, dvs. konstellationer af subjekters begrundede handlinger i konkrete handlesammenhænge'* (Mørck & Nissen, 2001 s. 41), (Nissen, 2000 s.37).

Det er i måden, der her arbejdes med handlings- og praksisbegreberne på, at det bliver muligt, i mod-

sætning til brugen af adfærdsbegrebet, at pege på og begribe det forhold, at praksis vedvarende skabes og genskabes mellem samfundsmæssige diskurser og personers begrundede deltagelse i konkrete handlesammenhænge (Nissen, 1996). Praksisforskningen har således også et dobbelt mål, at udvikle både teori og praksis – i det hele taget arbejdes der i praksisforskningen på at ophæve dikotomier som teori vs. praksis, subjekt vs. objekt, forsker vs. udforskede gennem at etablere *forskningen som deltagende kritik*.

Praksisforskningen udvikler således kontinuerligt sine teoretiske begreber fra og ud af forskningen selv, hvilket vil blive uddybet i forbindelse med diskussionen af de vidensbegreber, der arbejdes med i henholdsvis adfærdsforskningen og praksisforskningen.

Det er ikke på dette sted målet at forsøge give en bare nogenlunde udtømmende redegørelse for praksisforskningens teoretiske og metodologiske substans, så jeg vil her nøjes med at hæfte mig lidt ved to centrale begreber i praksisforskningen ud fra citatet ovenfor, og diskutere disse i forhold til adfærdsforskningens videnskabsteoretiske rationale. Det er begreberne om *subjekter* og om *handlesammenhænge*.

Subjekt-perspektivet

Subjekt-udgangspunktet er et helt grundlæggende træk ved praksisforskningen såvel som den kritiske psykologi. Holzkamp og andre forskere knyttet til Frei Universitet i Berlin formulerede i sin tid således som 'program' for den kritiske psykologi, at den skulle være en *subjektvidenskab ud fra et førstepersons standpunkt* (Holzkamp, 1983). Grundlaget blev udarbejdet i opposition til traditionel psykologi, der blev kritiseret for at objektgøre mennesker, dvs. alene at behandle dem fra et trediepersons standpunkt.

Adfærdsforskningen som en beskrivende og forklarende forskningstype er et meget tydeligt og godt eksempel på en forskningstype, der arbejder ud fra et trediepersons perspektiv – og har det som et væsentligt aspekt i sit forskningsideal.

Som det fremgik af Tabel 1 ovenfor, er det der karakteriserer adfærdsforskningen således:

- at forholdet mellem forsker og udforsket er præget af afstand, værdineutralitet

- at anvendelsen af forskningsresultaterne ligger uden for forskningens metodik
- at det dominerende perspektiv i forskningen er forskerens

Det er praksisforskningens fokusering på førstepersonsperspektivet, der understreger deltagelsesaspektet og er baggrunden for, at de udforskede involveres i denne forskning som *medforskere*.

Der har således især i den danske version af praksisforskningen været en udvikling i retning af i stigende omfang at lave såkaldte *decentraliserede analyser* af praksis, der involverer brugerne. Man skal dog ikke her forveksle denne forskning med den store interesse og megen fokus der generelt er på brugerinddragelse i samtiden. Denne interesse kan i de fleste tilfælde bedst forstås på den måde, at der har udviklet sig et større blik for den betydning brugerinddragelse instrumentelt kan have i et New Public Management perspektiv, og ikke som udtryk for hverken et teoretisk eller metodologisk paradigmeskifte.

En decentraliseret analyse i praksisforskningens sammenhæng er en analyse af betingelser, betydninger og handlegrunde ud fra forskellige perspektiver, ståsteder og positioner i praksis (Hunniche, 1997; Rasmussen, 2003). Og det er som et grundlag og ramme for sådanne decentrale analyser at begrebet om handlesammenhænge får betydning.

Handlesammenhænge

Begrebet om handlesammenhænge er et kernebegreb i den kritiske psykologi og betegner alle slags fællesskaber med et genstandsmæssigt indhold, dvs. fællesskaber hvor man er sammen om noget. En handlesammenhæng er en organisering af praksis i bestemte mål - middel sammenhænge i menneskers handlen med et fænomen forankret i tid og sted.

Deltagerne i en handlesammenhæng, fx 'brugere' i et bibliotek, deltager ud fra en bestemt position og handler dermed også ud fra en bestemt opfattelse og overvejer praksis ud fra hver deres første persons perspektiv. Det er endvidere væsentligt, at handlesammenhænge ikke forstås som isolerede, men betragtes gennem deres relationer til andre handlesammenhænge (Nissen, 1996).

Begrebet om handlesammenhænge suppleres ofte i dansk praksisforskning (Mørck, 2006) med det al-

mene begreb om praksisfællesskaber, som Etienne Wenger (Wenger, 2004) bestemmer dette i sin sociale læringsteori. Wengers begreb har en styrke i, at kunne specificere faglige fællesskabers indholdsmæssige, sociale og kulturelle dimensioner. I praksisfællesskaber forhandler medlemmerne kontinuerligt deres fælles virksomhed og fx grænserne for, hvilke metoder, der anses for at være legitime og illegitime.

Et andet supplement til den danske udvikling af praksisforskningens base i den kritiske psykologi, kommer også til udtryk i citatet ovenfor ved, at der i forståelsen af praksis, ud over fokus på handlesammenhænge, også er fokus på dens diskurser. Der arbejdes således i dansk praksisforskning hos flere forskere med at integrere begreber fra nyere poststrukturalisme i praksisforskningens kritisk psykologiske fundament. Det gælder, som i citatet, diskursbegrebet, som hentes fra Foucaults bestemmelse af diskurser som de praksisser, der systematisk former de objekter, de taler om (Foucault, 1972). Diskursanalyse er for Foucault en analyse af de ideologiske og institutionelle rammer for, hvad der i en given periode indenfor et vidensfelt overhovedet lader sig tænke, og for at afdække diskursen fokuserer Foucault på de praksisser og ideer, der herved afgrænses og marginaliseres. Det vil sige at poststrukturalismen er kendetegnet ved en række kritiske læsninger og strategier.

Poststrukturalismen som sådan har dog et metateoretisk udgangspunkt, der, i min forståelse af den, står i skærende kontrast til det filosofiske grundlag praksisforskningens kritisk psykologiske grundlag oprindeligt byggede på, dvs. poststrukturalismen er, i modsætning til den kritiske psykologi, i sit filosofiske udgangspunkt anti-essentialistisk og anti-realistisk. Praksisforskningen forsøger således at videreudvikle og udvide det poststrukturalistiske diskursbegreb, så det stemmer overens med den realisme, der er praksisforskningens filosofiske grundlag, dvs. ændre forståelsen af, at det er de diskursive formationer i sig selv, der er konstituerende for udvikling og forandring til en forståelse af, at diskurser bliver mulige og kommer til udtryk på baggrund af konkrete subjektets betingelser og muligheder i de handlesammenhænge de agerer i.

Morten Nissen (2000, s. 37) forstår fx således det videreudviklede diskursbegreb som:

” de grundlæggende strukturer, tænke- og handlemåder i et praksisfelt, de grundlæggende regler for hvad der kan tales om og hvordan. Diskursen definerer selv de objekter, de forhold i verden, som man har med at gøre”.

Han integrerer således et fokus på diskursens delta-gelsesmæssige og materielle sider, hvorved det bliver muligt at se diskurs som påvirkelig og foranderlig i kraft af praktisk implicerede subjekters deltagelse.

Line Lerche Mørck (2006) udvider diskursbegrebet yderligere med begrebet praksisideologi parallelt til Nissens forståelse af diskurs. Men i modsætning til diskurserne er praksisideologier ikke så samfundsmæssigt udbredte, de udgør mere lokalt forankrede brud og reproduktioner af diskurs. Praksisideologier afspejler således mål – middel sammenhænge i konkrete handlesammenhænge samt i de lokale praksisfællesskabers homogenitet og diversitet, deres fælles forehavende og repertoire (Lave & Wenger, 2003).

Hvilke vidensformer skaber adfærdsforskningen og praksisforskningen

Artiklen har indtil videre dels belyst de vanskeligheder adfærdsforskningen grundlæggende har som forskningstype ved at forholde sig til sit genstandsfelt uden samtidigt at reducere kompleksiteten i samme, og dels forsøgt at vise, hvordan praksisforskningen i sit videnskabsteoretiske udgangspunkt og i sin forskningspraksis bestræber sig på at forholde sig til netop den sociale kompleksitet, som adfærdsforskningen ikke er i stand til at forholde sig til.

De metateoretiske og metodologisk grundlæggende forskellige udgangspunkter, der karakteriserer disse to forskningstyper, kommer derved også til udtryk i, at den viden de hver især skaber er af væsensforskellig karakter.

Adfærdsforskningens og praksisforskningens grundlæggende forskellige videnskabsteoretiske udgangspunkter indeholder divergerende opfattelser af, hvad videnskabelig viden i det hele taget er. Med adfærdsforskningens metodologiske skelnen mellem afhængige og uafhængige variable følger, at det, der studeres, er klasser af isolerbare variable, og kontekstuelle aspekter og forbindelser sættes herved uden for parentes. Det vil sige, at forskningen mere er om

forbindelser mellem klasser af variable end om personer i særlige kontekster (Dreier, 2006)

Et generelt fund i denne forskningstype er således en isoleret generalitet hvor generaliteten i den viden, der er opnået, kun vedrører påstande om, at de udforskede isolerede variable, fænomener og begivenheder forekommer *hyppigt* og er *udbredte* (Ibid.)

Når de-kontekstuel viden efterfølgende lægges tilbage ned over social praksis i form af abstrakte kategorier, fx som en kategori om brugeradfærd, fremstår den som *ekstralokal* viden (Smith, 1990). Herved underlægges brugerne en abstrakt viden på en fremmedgjort måde, da der er tale om et tingsliggjort udtryk for deres egne udfoldelser.

Denne form for abstrakt viden og de begreber denne form for generalisering skaber, benævner Davydov (1989;1990) som *empirisk viden*, der benævnes med empiriske begreber.

Jeg vil kort redegøre for Davydovs karakteristik af denne vidensform og hans adskillelse af denne fra vidensformen han benævner *teoretisk viden*, da han med disse vidensbegreber ret præcist formulerer de forskellige former for viden henholdsvis adfærdsforskningen og praksisforskningen skaber.

Davydov beskæftigede sig især med undervisning og didaktiske spørgsmål, og havde sin teoretiske og videnskabelige baggrund i den kulturhistoriske tradition i sovjetisk psykologi, dvs. med baggrund i arven fra Vygotskys og den senere udviklede virksomhedsteori. Der er således tætte videnskabsteoretiske forbindelser til den kritiske psykologi, der har de samme udgangspunkter som sine væsentligste inspirationskilder.

Davydovs tænkning bygger således på et filosofisk fundament af historisk og dialektisk materialisme. Et centralt aspekt i dette udgangspunkt og som Davydov meget eksplicit formulerer sine vidensbegreber ud fra, er denne filosofiske positions analytiske skelnen mellem fænomenernes *fremtrædelsesformer* og fænomenernes *væsen*.

Fremtrædelsesformerne har med det direkte iagttagelige og målelige at gøre, med hvad der kan sammenlignes og klassificeres. Tingenes væsen angår derimod det almene¹ og lovmæssige, der ikke

umiddelbart lader sig iagttage. Væsenet er det mere konstante, mens fremtrædelsesformerne hele tiden forandrer sig.

Man kan også illustrere dette som to forskellige niveauer, et abstrakt plan der vedrører det generelle og almene og et konkret plan der vedrører det partikulære og singulære. Det er dog her helt afgørende at holde sig for øje, at der er tale om en *analytisk* opdeling, der ikke på nogen måde repræsenterer eller må forstås som en dikotomi - hvilket præcist er det, der sker ifølge Davydovs rationale, når det generelle etableres som empirisk vidensform.

Det er interessant, at Løgstrup, der har beskæftiget sig meget med netop denne problematik, ud fra et helt andet filosofisk udgangspunkt, nåede til helt samme erkendelse (Løgstrup, 1976, 121):

”Der er et fundamentalt træk i vor måde at tænke på, som, til trods for at det er os det selvfølgeligste af alt selvfølgeligt, ikke desto mindre filosofisk set sætter tingene på hovedet. At forstå, går vi ud fra, er at forstå det partikulære som et tilfælde af det almene, det konkrete som tilfælde af det abstrakte. Vi bytter om på rangforholdet. Det reale i det partikulære forlægges til det almene, det reale i det konkrete forlægges til det abstrakte. Med det resultat, at ved det reale i dets partikularitet er der intet gådefuldt.

I modsætning til det er det min tese, at universalet primært er singulært; kun sekundært kan det bruges som almenbegreb”.

I Løgstrups forståelse findes det almene (universalet) således ikke andre steder end i den enkelte forekomst (det singulære).

Davydov definerer som nævnt sine to vidensbegreber, empirisk viden og teoretisk viden, svarende til de to sider ved tingene. Davydovs to vidensformer bliver af Mariane Hedegaard (1995) suppleret af en tredje vidensform, den narrative vidensform, som er medtaget i Figur 2, da figuren for helhedens skyld derved bedre kommer til at favne den større vifte af samtidige forskningstyper, vi almindeligvis orienterer os i forhold til (Habermas, 1971; Launsø & Rieper, 1995).

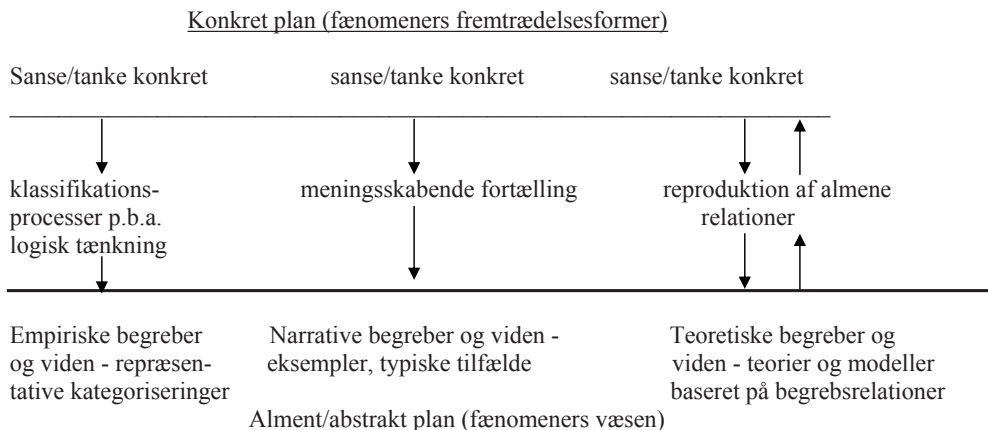
De tre forskellige vidensformer kan sammenfattende karakteriseres på følgende måde:

Empirisk viden

- logiske tankestrategier
- beskriver forskelle og ligheder
- knyttet sammen med sansemæssig skelnen i form af klassifikations- og kategoriseringsaktiviteter
- skaber oversigter og overblik
- den dominerende tanke/vidensform indenfor undervisning og forskning generelt
- *bevæger sig fra det konkrete mod det abstrakt*

Narrativ viden

- knyttet til problemet om hvordan vi giver vore erfaringer mening
- omskiftelighed i intentioner, perspektiver og mål
- fortællingen og fortolkninger af samme den centrale aktivitet
- emotionelle aspekter inddrages



Figur 2. Empiriske, narrative og teoretiske vidensformer

- såvel det handlingsmæssige som det bevidstheds-mæssige aspekt inddrages og konstrueres (fx i fortællingen)
- dominerende videns og tankeform i hverdagslivet, i kunst og i visse videnskaber (humanistiske) og disses metoder (diskursive, episke, dramatiske m.m.)
- *bevæger sig fra det konkrete mod det abstrakte*

Teoretisk viden

- et sammenhængende begrebssystem der bestemmes gennem dets gensidige relationer
- udvikler *mentale redskaber* eller modeller og teorier på virkeligheden
- modeller og teorier udvides eller ændres ved kvalitativt nye erfaringer
- fokus på forandringsprocesser
- omfatter såvel den empiriske som den narrative tænkning og vidensform
- *bevæger sig fra det abstrakte mod det konkrete (væsentligst)*

Den grundlæggende forskel mellem empirisk og teoretisk viden og tænkning har ifølge Davydov at gøre med, at de har forskellige opgaver:

”Den empiriske tænkning har frem for alt som mål ensidigt at katalogisere og klassificere objekter eller fremtrædelsesformer, hvorimod den videnskabelige teoretiske tænkning forfølger det mål at reproducere objekters udviklede væsen” (Davydov, 1977, 161).

Det er denne forskel der dybest set kommer til udtryk i, at den empiriske vidensform kun bliver udformet gennem en bevægelse fra det konkrete til det abstrakte, mens den teoretiske viden formes og omformes gennem dialektikken mellem det konkrete og det abstrakte – med udgangspunkt på ethvert givet tidspunkt i allerede udviklede abstrakte begreber om og af det konkrete (Hedegaard 1995, 34) formulerer det på denne måde:

”Teoretisk viden om et område udvikles og forandres ud fra de konkrete forhold, situationer og problemer, som denne viden konfronteres med. Teoretisk viden er ikke ’et spejl’ eller en repræsentation af verden, men skal opfattes som ’mentale redskaber’ i form af teorier og modeller om verden, som kan anvendes til at forstå og forklare de

komplekse, konkrete forhold i verden, og som kan bruges som handlegrundlag”.

Den narrative vidensform, som Hedegaard (ibid.) supplerer Davydovs empiriske og teoretiske vidensbegreber med, stammer fra Bruner (1986), men denne vidensform vil ikke blive uddybet yderligere her.

Det skal dog lige bemærkes, at når narrativ viden identificeres som den vidensform, der kommer ud af de tidligere nævnte poststrukturalistiske og diskursteoretiske forskningstyper, falder hele forestillingen om en skelnen mellem fremtrædelsesform og væsen samtidigt sammen på grund af disse forskningstypers socialkonstruktivistiske grundlag, dvs. på grund af det anti-essentialistiske fundament disse forskningstyper bygger på. Derfor bliver det også, som tidligere beskrevet, nødvendigt for praksisforskningen at omformulere det filosofiske grundlag og betydningen af det poststrukturalistiske diskursbegreb, for at kunne integrere dette i praksisforskningen. Narrativ viden i skemaets sammenhæng ovenfor kan derfor bedst forstås indenfor mere traditionelle hermeneutiske rammer.

Ud fra diskussionen tidligere af adfærdsforskningen og praksisforskningen bliver det nu tydeligt, at adfærdsforskningen i Davydovs terminologi skaber empirisk viden, og at praksisforskningen forsøger at udvikle teoretisk viden.

Jeg har tidligere i artiklen været inde på det generelle og almenes karakter i adfærdsforskningen og vil til sidst eksemplificere, på hvilke måder den teoretiske videns *mentale redskaber eller modeller* kan udvikles og tage sig ud i praksisforskningen.

Spørgsmålet her er, om og hvordan praksisforskningen, med sin grundlæggende forandringsdiskurs som baggrund, kan definere almene forhold ved fænomener og begivenheder. Praksisforskningens forståelse af det almene og generelle skal således kunne forstås i forhold til forskningens eget metateoretiske grundlag, dvs. med udgangspunkt i den dialektiske dobbeltbevægelse, der består i, at forskningen samtidigt skal kunne begribe både forandringer i det praksisfelt der udforskes og forandringer i de begreber og teorier, der er udgangspunkter i en given forskningsproces.

Det betyder, at det almene i praksisforskningen kommer til at handle om *almengørelser*, frem for den statistiske karakter begrebet får, når det udtrykkes i form af eksempelvis statistiske generaliseringer.

Der er i den kritiske psykologi foreslået forskellige formuleringer at dette forhold. På det seneste har Nissen & Mørck (2006) i praksisforskningen arbejdet med begrebet prototype, som udtryk for det almene i en sådan forståelse. En *prototype* bliver i denne sammenhæng ligesom et sample eller en case et bestemt stykke virkelighed, der så fungerer som *model* af nogle almene forhold. Praksisforskningens udvikling og transformationer af prototyper er således her den måde teoretisk viden, i Davydovs terminologi, udvikles på.

Det er væsentlig at fremhæve, at den empiriske viden, jvnf. Davydovs karakteristik af teoretisk viden, altid indgår i praksisforskningen. Men denne vidensform får her, som tidligere diskuteret, en ganske anden betydning og funktion end i adfærdsforskningen.

Sammenfatning og perspektiver

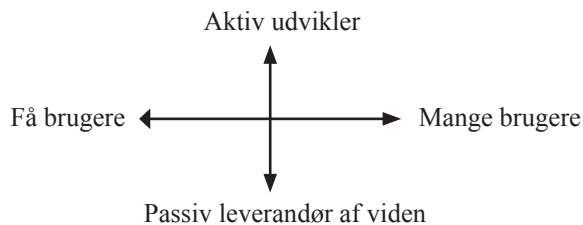
Artiklen har væsentligst diskuteret metateoretiske aspekter ved adfærds- og praksisforskning og den viden disse forskningstyper skaber. For at illustrere de forskellige udgangspunkters lidt mere praksisnære konsekvenser vil jeg forholde de to forskningstyper til *brugerinddragelse* og *brugerdreven innovation*, et felt der aktuelt bliver fokuseret meget på praktisk og metodologisk.

En tværgående projektgruppe under Kulturministeriet har for nylig udsendt en inspirationsrapport, hvori der bl.a. beskrives dimensioner, begreber og metoder, der kan indgå i brugerinddragelse og brugerdreven innovation i kulturlivet (Kulturministeriet, 2008). Projektgruppen beskriver rationalet bag brugerdreven innovation således (ibid. s. 13):

”Begrebet brugerdreven innovation er inspireret af erhvervslivet og er langt hen ad vejen udviklet ud fra en forretningsmæssig filosofi om, at man skal inddrage kunderne i produktudviklingen, hvis man vil ramme markedet rigtigt. Brugerdreven innovation drejer sig således om at udvikle nye produkter, serviceydelser og koncepter på grundlag af relevant viden om brugernes behov.”

Nærværende artikels omdrejningspunkt har været et forsøg på, på sin egen måde, at diskutere adfærdsforskningens og praksisforskningens forskellige muligheder for metodologisk at tilvejebringe et *grundlag af relevant viden om brugernes behov*.

I projektgruppens rapport foreslås fire forskellige metodesæt til brug ved brugerdreven innovation (ibid. s. 14). Disse fremkommer ved at systematisere metoder til brugerdreven innovation i forhold til to dimensioner som vist i Fig. 3.



Figur 3. Metodedimensioner i brugerdreven innovation

Herved opstår fire felter, som projektgruppen efterfølgende tilskriver forskellige metoder, som ikke skal refereres nærmere her.

Det interessante i nærværende artikels sammenhæng er den vertikale dimension. Denne dimension afspejler, for en umiddelbar og ydre betragtning, de to forskningstypers tilgange, som jeg har diskuteret i artiklen dvs. adfærdsforskningens placering af brugeren som passiv leverandør af viden (gennem objektgørelse) og praksisforskningens fokusering på brugeren som aktiv (med)udvikler af viden (brugeren som medforsker).

Det er gennem artiklen belyst, at den viden, adfærdsforskningen gennem sit forskningsdesign frembringer, er empirisk viden i Davydovs bestemmelse af denne vidensform, dvs. væsentligst tilvejebragt ved kategoriseringer, klassificeringer og beskrivelser af registrerbar adfærd. I forhold til inspirationsrapporten, er det således denne type af viden om brugerens behov adfærdsforskningen kan levere. I artiklen er fremhævet generelt og principielt nogle af de problemer, der, qua forskningsdesignet, er knyttet til frembringelsen af empirisk viden, og som stiller spørgsmål til relevans og anvendelighed af samme.

Set fra en praksisforsknings synsvinkel er den empiriske viden blot ét relevant vidensaspekt. Grundlaget for at kunne frembringe relevant viden om brugerens behov, vil i en praksisforskningsoptik indebære at brugeren selv aktivt må inddrages i frembringelsen af denne viden (om egne behov), dvs. som medforsker. I et sådant joint-venture lignende forskningsforløb vil allerede eksisterende empirisk viden indgå, ligesom der vil udvikles ny empirisk viden i forskningsprocessen, men den empiriske viden vil ikke her kunne stå alene eller i sig selv være anvendelig. Set i et praksisforsknings perspektiv forandrer både brugerbehovene og viden om samme sig principielt hele tiden.

Det spørgsmål der har ligget bag artiklens diskussion af adfærdsforskning contra praksisforskning drejer sig grundlæggende om, hvordan forskning i sociale fænomener i det hele taget kan udfoldes meningsfyldt.

Her har min kritik af adfærdsforskningen især været fokuseret på problemet, der består i, at adfærdsforskningen såvel metateoretisk som metodologisk reducerer sin forskningsgenstand. Med udgangspunkt i sit naturvidenskabelige metodologiske rationale gøres sociale fænomener i adfærdsforskningen til forskningsobjekter, hvilket i sig selv udstikker et paradoks i og med at socialvidenskabers generelle objekt er *subjekter*.

Naturvidenskabens egen opfattelse af sin vidensproduktion er traditionelt, at denne er kumulativ med forklarende og forudsigende egenskaber og funktioner. Ved at inddrage Davydovs vidensbegreber i artiklen har jeg forsøgt at tydeliggøre, at den form for viden adfærdsforskningen frembringer på ingen måde har hverken forklarende eller forudsigende egenskaber, men først og fremmest er beskrivende, repræsentativ og klassificerende.

Ikke desto mindre er det jo tydeligt for enhver, at det naturvidenskabeligt inspirerede forskningsrationale for en overordnet betragtning stadig er meget dominerende i socialvidenskaberne, hvilket kan virke paradoksalt i og med, at den ikke har været i stand til at skabe en vidensproduktion, der indfrier dens egne forskningsmæssige ambitioner.

Dette paradoks forklarer Bent Flyvbjerg (Flyvbjerg, 2001) bl.a. ved naturvidenskabernes succes på

deres egne felter, og at der derfor på denne baggrund har udviklet sig en almindelig forståelse af, at 'videnskab' bør bygge på naturvidenskabelige rationaler uanset genstandsfelt. Flyvbjerg (ibid.) argumenterer for, at socialvidenskaberne, i stedet for at underlægge sig naturvidenskabelige forskningsværdier, -vurderinger og fremgangsmåder, bør vende sig mod det, der er deres egne styrker og som han selv ser i fx reflektive værdi- og magtanalyser.

Formuleret i generelle vendinger er hans pointe, at hvis socialvidenskabelig forskning skal give mening og have betydning, må den holde op med at anlægge naturvidenskabelige forskningsdesigns og lade sine resultater vurdere ud fra naturvidenskabelige videnskabsidealer, og i stedet udvikle forskningsdesigns, kriterier og vurderinger, der er i stand til at forholde sig til sociale fænomeners særlige karakter. I nærværende artikel har jeg forsøgt at fremhæve praksisforskningen som et eksempel på en sådan forskningstype. Flyvbjerg selv (ibid.) foreslår en forskningstype, der af andre efterfølgende har fået betegnelsen 'phronesis forskning' (Schram, 2006), da Flyvbjerg fremhæver Aristoteles vidensform phronesis som den form for viden, der bedst udtrykker den viden, socialvidenskaberne kan og bør skabe.

Kernen i artiklens kritik af adfærdsforskningens reduktion og objektivering af sit genstandsområde og fremhævelsen af praksisforskningens subjektvidenskabelige udgangspunkt har, uden sammenligning i øvrigt, en pointe om sociale fænomeners *indlagthed* til fælles med Løgstrups nedenstående synspunkt på menneskets indlagthed i naturen og universet (Løgstrup, 1998), hvilket derfor kan stå som artiklens udgangsreplik.

” Alt hvad naturvidenskaberne fortæller os om naturen og universet er vi tilbøjelige til at tage som informationer om, hvad der ikke på anden måde kommer os ved end som vor omverden. På hvilken anden måde skulle det da komme os ved? Som vort ophav! Så meget mere som det ikke kun er i fortiden, i løbet af en lang udviklingsproces, at den menneskelige tilværelse er opstået af naturen og universet, men det gør den til stadighed, for hvert øjeblik og på håndgribeligste måde. Med åndedræt og stofskifte er vi indlagte i naturens kredsløb, med vore sanser er vi indlagte i universet” (Ibid. s.11).

Note

1. Selvom der kan være mange gode metodologiske grunde til at skelne mellem det generelle og det almene, vil der ikke her i artiklen blive foretaget en sådan skelnen, da dette fortjener en større udrådning end artiklen muliggør. Begreberne bruges således synonymt og i tilfældig orden i artiklens sammenhæng.

Referencer

- Bruner, JS (1986). *Actual minds possible worlds*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Davydov, V (1977). *Arten der Vorallgemeinerung im Unterricht*. Berlin: Volk und Wissen.
- Davydov, V (1989). *Udviklende undervisning: på virksomhedsteoriens grundlag*. København: Sputnik.
- Davydov, V (1990). Types of Generalization in Instruction: Logical and Psychological Problems in the Structuring of School Curricula. I: *Soviet Studies in Mathematics Education*. Nr. 2. Virginia: National Council of Teachers of Mathematics.
- Dreier, O (1985). Therapietheorie, Alltagstheorie der Therapie und Therapiepraxis. *Forum Kritische Psychologie*. Nr.16, 109 – 114. Berlin: Argument Verlag GmbH.
- Dreier, O (2006). Det almene og det særlige I viden. *Nordiske Udkast*, årg. 34, nr. 2. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Flyvbjerg, B (2001). *Making Social Science Matter. Why social inquiry fails and how it can succeed again*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M (1972). *The Archaeology og knowledge*. Cornwall: Tavistock Publications.
- Gudiksen, J (2004). Aktionsforskningens selvforståelse – en begrebslig diskussion af handlings og forandringsopfattelser i aktionsforskning. *Nordiske Udkast. Tidsskrift for kritisk samfundsforskning*. nr. 2. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Habermas, J (1971). *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hayek, FA (1979). *The road to serfdom*. London: Routledge.
- Hedegaard, M (1995). *Tænkning, viden, udvikling*. Århus: Århus Universitetsforlag.
- Holzkamp, K (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Huniche, L (1997). *De ubegribelige unge. En analyse af kulturbegrebers betydning for marginaliserede unge indvandrere. Speciale, Psykologisk Laboratorium, Københavns Universitet*.
- Kulturministeriet (2008). *Reach Out! – Inspiration til brugerinddragelse og innovation i kulturens verden*. København: Kulturministeriet.
- Launsø, L & Rieper, O (1995). *Forskning om og med mennesker: forskningstyper og forskningsmetoder i samfundsforskningen*. København: Nyt Nordisk Forlag.
- Lave, J & Wenger, E (2003). *Situeret læring og andre tekster*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lyotard, J-F (1982). *Viden og det postmoderne samfund*. Århus: Sjakalen.
- Løgstrup, KE (1976). *Skabelse og tilintetgørelse – religionsfilosofiske betragtninger*. København: Gyldendal.
- Løgstrup, KE (1998). *Ophav og omgivelse. Betragtninger over historie og natur*. København: Gyldendal
- Markard, M, Holzkamp, K & Dreier, O (2004). Praxisportræt – En guide til analyse af psykologpraksis. *Nordiske Udkast* nr. 2, 5-22. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Mørck, LL & Nissen, M (2001). Vilde forskningsprocesser. Kritik, metode og læring i socialt arbejde. *Nordiske Udkast* nr. 1. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Mørck, LL (2006). *Grænsefællesskaber. Læring og overskridelse af marginalisering*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.

- Nissen, M (1996). Undervisning som handlesammenhæng. I: Højholdt, C & Witt, G (red.). *Skolelivets socialpsykologi*. København: Unge Pædagoger.
- Nissen, M (2000). *Projekt gadebørn. Et forsøg med dialogisk, bevægelig og lokalkulturel socialpædagogik med de mest udsatte unge*. Frederiksberg: Dafolo Forlag.
- Rasmussen, OV (2003). Viden i praksis. *Nordiske Udkast*, årg. 31, nr.1.
- Scheler, M (1926). Die Wissenform und die Gesellschaft. Leipzig: Neue-Geist Verlag.
- Schram, SF. & Caterino, B (ed.) (2006). *Making Political Science Matter. Debating Knowledge, Research and Method*. New York: New York University Press.
- Skjervheim, H (1974). *Objektivismen og studiet av mennesket*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Smith, DE (1990). *The Conceptual Practices of Power: A feminist sociology of knowledge*. Toronto: University of Toronto Press.
- Wenger, E (2004). *Praksisfællesskaber*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Østerberg, D (1971). *Meta-sociologisk essay*. Oslo: Universitetsforlaget.